

Suports epigràfics i funció de l'escriptura a la cultura epigràfica del sud-oest de la península Ibèrica*

David Muñoz Cuadrillero

IES Thos i Codina de Mataró

dmcuadrillero@protonmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5243-3658>

© de l'autor

Recepció: 13/05/2024
Acceptació: 03/06/2024

Resum

Aquest article analitza els suports de la cultura epigràfica del sud-oest de la península Ibèrica, així com els precedents anepigràfics, les influències exògenes i els contextos arqueològics de les inscripcions per tal de donar resposta a quina era la funció de l'escriptura per a aquesta cultura epigràfica. Es pretén modificar la imatge que la societat del sud-oest de la península Ibèrica només emprava l'escriptura com a element funerari i es vol proposar una *literacy* més extensa.

Paraules clau: epigrafia paleohispànica; epigrafia del sud-oest; esteles extremenyas; primera edat del ferro

Abstract. *Epigraphic Supports and Function of Writing in the Epigraphic Culture of the Southwest of the Iberian Peninsula*

This paper analyses the supports of the epigraphic culture of the southwest of the Iberian Peninsula, as well as the anepigraphic precedents, the exogenous influences and the archaeological contexts of the inscriptions in order to respond to why this epigraphic culture uses writing. It is pretended to modify the thought that society in the southwest of the Iberian Peninsula only used writing as a funerary element, and it is also pretended to propose a more extensive literacy.

Keywords: paleohispanic epigraphy; southwestern epigraphy; *stelae* from Extremadura; First Iron Age

* En primer lloc, m'agradaria agrair personalment als dos directors de la meva tesi doctoral, el Dr. Javier Velaza Frías i el Dr. Ignasi Garcés i Estallo, per totes les indicacions durant el meu treball, sense les quals ni aquest article ni la tesi haurien pogut anar endavant. També voldria agrair als membres del tribunal que van tenir la bondat de llegir-se atentament el meu treball i fer-me comentaris que m'han ajudat a precisar alguns dels aspectes: la Dra. Noemí Moncunill i Martí, el Dr. Eugenio Luján i el Dr. Amílcar Guerra. Igualment, m'agradaria agrair l'atenta lectura i comentaris dels revisors, que han ajudat a millorar molt aquest treball. Les errades que hi puguin aparèixer, però, es deuen exclusivament a mi.

Sumari

1. Introducció	4. Recapitulació
2. Funció de l'escriptura
en l'epigrafia del SO	Referències bibliogràfiques
3. Els suports de l'epigrafia del SO	

1. Introducció

La cultura epigràfica del sud-oest¹ comprèn uns 88 monuments epigràfics sobre pedra², uns deu esgrafiats sobre altres materials —especialment ceràmica— i unes quantes marques d'escriptura on la filiació a una cultura epigràfica concreta és difícil d'adscriure³.

Tradicionalment, l'escriptura del sud-oest (d'ara en endavant, SO), també anomenada tartèssia o sud-lusitana, ha estat qualificada com un fenomen epigràfic relacionat amb un únic suport: l'estela. Tant és així, que ben sovint ens hem trobat amb la denominació «esteles del SO» per tal de descriure aquesta cultura epigràfica⁴. En aquest treball es pretén donar a conèixer noves reflexions sorgides arran de la meua investigació sobre els suports en què es manifestà aquesta cultura epigràfica i així, doncs, actualitzar la qüestió sobre la funció de l'escriptura, fet que fa ja més de dues dècades que no s'aborda en un treball concret.

En aquest sentit es presentarà, també, a banda de l'estat de la qüestió sobre la funció de l'escriptura en la cultura epigràfica del sud-oest de la península Ibèrica, un resum de les conclusions a les quals hom arriba sobre els aspectes més rellevants d'aquest fenomen epigràfic, sobretot aquells que ens permetin tenir-ne una idea més clara.

1. Per a una posada al dia sobre aquesta cultura epigràfica, vegeu HOZ (2010), RODRÍGUEZ RAMOS (2015 i 2022b), VALÉRIO (2016), FERRER I JANÉ (2016), CORREA i GUERRA (2019).
2. Les inscripcions es citaran seguint la nomenclatura de la *Base de Datos Hesperia* (BDHesp) <<http://hesperia.ucm.es/>>.
3. Els criteris per adscriure un determinat document a l'escriptura del sud-oest són diferents en funció del tipus de suport adoptat. Per a les inscripcions sobre pedra, principalment s'han seguit criteris geogràfics i epigràfics (presència de redundància). Per als esgrafiats, se n'han inclòs molts que tradicionalment alguns investigadors han estudiat conjuntament amb l'escriptura del SO, com per exemple els que apareixen als treballs de BEIRÃO i GOMES (1985). Per tal de sintetitzar s'han escollit tres esgrafiats que considerem significatius: Salvaterra de Magos, Moura i Abul. Malgrat que pot sorprendre la inclusió entre el catàleg de l'escriptura del SO a causa de la geografia o la cronologia, la veritat és que la majoria dels investigadors els han considerat com a pertanyents o relacionats d'alguna manera amb aquesta cultura epigràfica. A l'apartat corresponent del treball hom podrà trobar-hi les referències bibliogràfiques corresponents. Per a la resta d'esgrafiats, hom pot consultar el meu catàleg a MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 524-55), on també s'inclouen alguns del dubtosos.
4. Així a UNTERMANN i WODKO (1997: 132) i MAIA (2016), entre d'altres.

1.1. Estat de la qüestió

L'últim treball *in extenso* sobre la funció de l'epigrafia (i conseqüentment de l'escritura) en la societat que la practicà va ser publicat en aquesta mateixa revista fa més de dues dècades⁵. Aquest treball es presentava encara molt influït per la discussió que gairebé va monopolitzar l'estudi de la prehistòria final de la península Ibèrica: la funció que tenien les esteles decorades del sud-oest o esteles extremeñyes. En aquest sentit, el treball de Jesús Rodríguez Ramos es veu immers en la polèmica sobre si les esteles eren marques de pas o monuments funeraris, simplificant la qüestió, que era més complexa.

Cal remarcar, doncs, que l'objectiu d'aquest treball no serà discutir sobre la funció de les esteles decorades del sud-oest i les esteles alentejanas, encara que més endavant se citaran com a elements que van influenciar la funció de l'escritura dins la cultura epigràfica del sud-oest. Aquestes, penso, serviran més aviat com a elements comparatius a l'hora d'establir una funció específica a l'escritura del SO. En efecte, com que la via lingüística està tancada, s'ha de recórrer a altres elements per esbrinar amb quina funció s'emprava l'escritura en els monuments epigràfics sobre pedra⁶. No obstant això, creiem també que la cultura epigràfica fenícia podria haver influït en els usos de l'escritura en el SO peninsular.

Però abans d'endinsar-nos en els usos i funcions de l'escritura dins la cultura epigràfica del SO, cal que la definim el més exhaustivament i breu possible.

1.1.1. Cap a la definició d'una cultura epigràfica

Un dels objectius principals de la meua tesi doctoral va ser la descripció de la cultura epigràfica del sud-oest⁷. Per definir-la cal contestar una sèrie de qüestions cabdals a l'hora de comprendre tots els aspectes que envolten qualsevol sistema d'escritura. En aquest sentit, hi ha unes qüestions que són, *a priori*, més fàcils de resoldre que d'altres. Aquestes qüestions van ser plantejades per Javier Velaza al XIXe Simposi de la Secció Catalana de la SEEC⁸. Les preguntes principals a respondre serien: On? Quan? Qui? Com? Què? Per a què? Des de quan? Fins quan? Sembla evident que a l'hora de definir qualsevol cultura epigràfica hom ha d'intentar trobar una resposta a la majoria d'aquestes qüestions, o a totes. Després, algunes cultures epigràfiques van desenvolupar uns trets distintius que necessiten qüestions més específiques. Entre aquestes, em va semblar adient proposar les següents:

- Com funcionava aquest sistema d'escritura?
- En quin context social s'usava aquest sistema d'escritura?
- És un sistema d'escritura creat *ex nouo* o és una adaptació d'un sistema d'escritura peninsular precedent?

5. RODRÍGUEZ RAMOS (2002).

6. Per a una revisió general dels principals problemes que comporta l'estudi de la llengua de les inscripcions del SO, vegeu LUJÁN (2021) i RODRÍGUEZ RAMOS (2022b).

7. Pot consultar-se una versió en línia de MUÑOZ CUADRILLERO (2023), citada a la bibliografia.

8. La comunicació fou intitulada «Hacia una epigrafía comparada», pronunciada el dia 20 d'octubre de 2022.

La primera d'aquestes qüestions —potser la més fàcil de solucionar— és on es va produir aquest fenomen epigràfic. La majoria de troballes es concentren a les actuals regions de l'Algarve portuguès i el Baixo Alentejo, que formarien part del nucli de la cultura epigràfica del SO. Les inscripcions trobades a Extremadura i Andalusia, doncs, formarien part de la perifèria.

La qüestió temporal, és a dir, quan es va donar a terme aquest fenomen epigràfic, és més complicada de contestar. Ja es veurà continuació que el context arqueològic de la majoria de les inscripcions és clarament secundari, atès que els documents es van reutilitzar en època posterior com a tapes de tombes. Crec, però, que proposar una cronologia de la Primera Edat del Ferro (segles VIII-VI aC), seria assenyat amb les dades que posem actualment.

A partir d'aquest moment, però, potser seria massa extens presentar les conclusions a les quals arribo per a les preguntes restants. L'objectiu d'aquest treball serà donar resposta a una de les preguntes clau que ens permetrien definir millor la cultura epigràfica del SO. Em centraré, doncs, en respondre la pregunta «Com?» i «Per a què?». El punt central serà l'anàlisi dels suports epigràfics de l'escriptura del SO, tant pel que fa a diferències materials dels seus suports com formals;

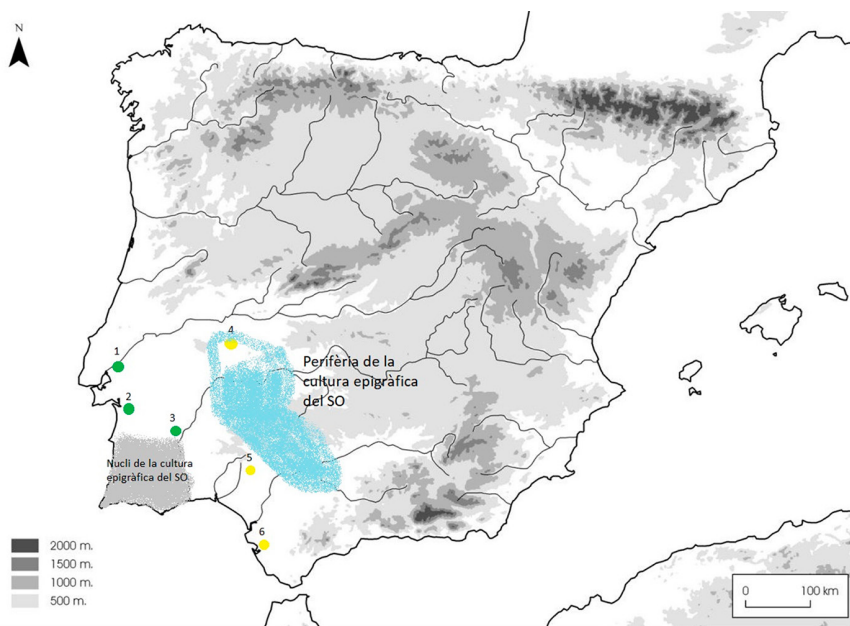

Figura 1. Mapa de dispersió de la cultura epigràfica del SO, on s'assenyalen el nucli i la perifèria, segons MUÑOZ CUADRILLERO (2023). En verd, la localització dels esgrafiats estudiats en aquest treball. 1. Salvaterra de Magos; 2. Abul; 3. Moura. Els punts grocs indiquen altres esgrafiats citats en el treball però no estudiats en detall per ser sospitosos de no pertànyer a la cultura epigràfica del SO. 4. Villasviejas del Tamuja; 5. Niebla; 6. Castillo de Doña Blanca
Font: mapa d'elaboració pròpia.

també ho serà reflexionar sobre el paper que tenia l'escriptura del SO segons els seus suports i, si és possible, establir si existia diferent funció per a un mateix suport epigràfic.

2. Funció de l'escriptura en l'epigrafia del SO

És evident que l'ús d'un suport específic en l'epigrafia del SO és un factor determinant a l'hora de relacionar l'escriptura amb la funció que aquesta podia tenir, però no és pas exclusiu. Això significa que, per exemple, en epigrafies ben conegudes com la grega i la llatina, la llengua és sovint molt més determinant que no pas el suport a l'hora d'assignar una funció a l'escriptura. En aquest cas, emperò, la llengua no és un camí a seguir, car encara no està desxifrada. Per tant, en aquest treball s'analitzarà breument les principals teories sobre els precedents peninsulars a l'escriptura del SO i, també, el context arqueològic en què es van trobar els monuments epigràfics. Finalment, es repassarà breument si aquesta cultura epigràfica podria haver rebut influències exògenes d'altres epigrafies mediterrànies.

2.1. Els precedents peninsulars

A la península Ibèrica existí un fenomen anepigràfic molt significatiu, situat *grosso modo* al període final de la prehistòria: les esteles alentejanes i les anomenades esteles de guerrer, extremenyas o decorades del SO. En efecte, aquestes dues manifestacions culturals presenten una cronologia molt acotada i una decoració molt concreta per al període històric en què es representaren.

Les esteles alentejanes formen un conjunt de vint monuments anepigràfics situats la majoria a l'actual regió portuguesa de l'Alentejo. Tradicionalment s'ha considerat que és una manifestació cultural més antiga que no pas les extremenyas, i se situen al Bronze Mig o inicis del Bronze Final. Malgrat que la investigació inicial les va anomenar «lloses» alentejanes, pel fet que es trobaren com a cobertures de tomba, clarament es va demostrar que foren reutilitzacions posteriors d'uns monuments que originalment estaven pensats per anar clavats al terra⁹.

Les esteles de guerrer o extremenyas són un conjunt de més d'un centenar de monuments que presenten una cronologia posterior a les alentejanes, del Bronze Final, i que també conté una iconografia més rica i variada que la de les trobades a Portugal. La decoració d'aquestes esteles és més rica que la de les portugueses i varia molt en funció de la quantitat d'elements que hi apareixen: des d'esteles simples amb dos o tres representacions d'armes a escenes complexes amb diversos personatges antropomòrfics, miralls, carros, armes, escuts, etc.¹⁰

Sense entrar en gaires detalls de la iconografia d'ambdues manifestacions culturals, el debat sobre la funció de les esteles anepigràfiques, sobretot les extremenyas,

9. Per a les esteles alentejanes, cal veure la tesi doctoral de DÍAZ-GUARDAMINO (2010: 293-327), amb bibliografia.

10. Bons catàlegs de les esteles extremenyas són el ja clàssic treball de CELESTINO (2001) i la tesi doctoral de DÍAZ-GUARDAMINO (2010: 327-414).

Figura 2. D'esquerra a dreta: esteles d'Ategua i Majada Honda (extremenyes) i Santa Vitória i Monte Ulmo (alentejanas)
Font: Wikimedia commons.

fou força intens a la dècada dels 90 i inicis dels 2000¹¹. En efecte, el debat girava entorn de si funcionaven com a marcadors de vies de pas en el marc de societats principalment agropecuàries i seminòmades, o si, d'altra banda, la funció d'aquests monuments era més aviat eminentment funerària. A aquestes dues propostes, s'hi suma una altra que relaciona les esteles extremenyes amb la religió de la cultura que les creà¹². Creiem, però, que potser la solució estaria més a prop del consens entre totes les teories que no pas de tractar-se de teories excoents.

2.2. Influències exògenes

No només cal fixar-se en els precedents anepigràfics peninsulars a l'hora d'aprofundir sobre la funció de l'escriptura dins la cultura epigràfica del SO. Certament, la *communis opinio*, a la qual evidentment m'afegeixo, considera que la cultura que desenvolupà l'escriptura del SO va aprendre a escriure, directa o indirectament, dels fenicis¹³. En aquest sentit, com que sabem arran de les últimes troballes arqueològiques que cal situar la presència d'agents fenicis al sud de la península Ibèrica al voltant del segle X aC, no s'ha de menysprear el paper que aquesta civilització podria haver tingut en el desenvolupament de la cultura epigràfica del SO¹⁴. En

11. Consultar, entre d'altres, els treballs de GALÁN DOMINGO (1993); CELESTINO (2001); DÍAZ-GUARDAMINO (2010: 440-48).
12. Tal com es proposa a TEJERA GASPÀR *et al.* (2006) i a TEJERA GASPÀR i FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ (2012).
13. HOZ (2010: 488-517), amb discussió i referències a treballs anteriors.
14. Sobre l'inici de la presència de fenicis a la península Ibèrica, cal veure els treballs recents de SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO *et al.* (2018), SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO *et al.* (2020), NIVEAU DE

Figura 3. A l'esquerra, estela de Lisboa. Font: NETO *et al.* (2016). A la dreta, estela de Nora. Font: Wikimedia commons.

un altre treball plantejo que la influència de la cultura fenícia podria haver alterat d'alguna manera els hàbits autòctons peninsulars, afegint noves funcions a les que ja coneixien per tradició¹⁵.

En resum, aquesta proposta gira entorn de l'anàlisi d'alguns documents epigràfics en escriptura i llengua fenícies, però localitzats fora del nucli territorial fenici al Pròxim Orient. El primer d'ells és l'estela de Nora. Aquest document, datat aproximadament a finals del segle VIII aC, fou trobat a Nora, a l'illa de Sardenya. Tot i que la interpretació del document encara és objecte de debat entre els especialistes, l'última interpretació de la inscripció proposa que el monument tindria una funció propagandística i d'autorepresentació d'un agent comercial exitós¹⁶.

Un altre document, molt interessant per al tema que afecta aquest treball, és el fragment d'estela funerària trobat a Lisboa. Segons la interpretació dels seus editors, no es tractaria d'una inscripció d'un agent oriental, sinó d'un autòcton que, se suposa, hauria adoptat els hàbits epigràfics funeraris dels fenicis¹⁷.

Així doncs, a més d'epigrafia funerària els fenicis coneixien altres usos per a l'escritura sobre pedra, fet que podrien haver traspassat als pobles indígenes amb què van contactar a la seva arribada a la península Ibèrica.

VILLEDARY (2019 i 2020) i MEDEROS (2021), que actualitzen la visió tradicional representada per AUBET (2009).

15. MUÑOZ CUADRILLERO (en premsa).

16. PUECH (2020).

17. NETO *et al.* (2016).

2.3. *El context arqueològic de l'epigrafia del SO.*

Pel que fa l'epigrafia del SO, podríem suposar que el context arqueològic de les troballes hauria d'indicar-nos amb una mica més de claredat la funció de l'escriptura en la societat. Ara bé, tal com passa amb les manifestacions anepigràfiques del sud-oest de la península Ibèrica, la majoria de troballes manquen de context. Certament, molts documents han estat trobats mentre es feien treballs agrícoles i, posteriorment, no s'ha excavat l'indret ni s'hi han fet prospeccions. Les que sí tenen un context arqueològic, principalment arran dels treballs de Caetano de Mello Beirão durant la dècada dels 80 i 90, aquest tampoc és fiable, atès que, tal com s'ha vist que passava amb el fenomen de les esteles alentejanes, es troben clarament reutilitzades en contextos funeraris. Aquest fet, juntament amb el caràcter formular de l'epigrafia del SO, ha fet pensar a molts investigadors que la funció principal d'aquesta escriptura era funerària¹⁸.

Malauradament, un percentatge bastant elevat del *corpus* d'inscripcions del SO presenta un context arqueològic desconegut, atès que són troballes fruit de l'atzar, generalment quan es realitzaven treballs agrícoles a la zona. Malgrat això, han arribat al nostre coneixement alguns monuments que sí que es van trobar en excavacions arqueològiques, la majoria d'elles realitzades a necròpolis datades *grosso modo* a la Primera Edat del Ferro. Algunes d'aquestes necròpolis són Fonte Velha (Algarve), Mealha Nova, Fonte Santa, Pardieiro, Abóbada i Herdade do Pego (Baixo Alentejo)¹⁹. Tot i el possible optimisme que podria generar el fet de poder contextualitzar arqueològicament la vintena de monuments epigràfics que es van trobar en aquests jaciments, la veritat és una altra. En efecte, dues dificultats surten a la llum quan hom analitza amb deteniment adés els jaciments en si, adés el context de les inscripcions. En primer lloc, com ja s'ha assenyalat correctament²⁰, els jaciments van ser excavats a les dècades dels 70 i 80, i les dades que es poden extreure respecte a cronologia disten molt, encara ara, de ser fiables. En efecte, ni s'han realitzat nous estudis aplicant-hi revisions i noves metodologies, ni l'estratigrafia ni els materials trobats al jaciment permeten obtenir-ne una seqüència cronològica clarament datable. Els intents que s'han realitzat per avançar en aquest aspecte són, en certa manera, més intuïtius que no pas recolzats per dades fefaents. En qualsevol cas, ens trobem que les propostes que es basen en una anàlisi formal de les necròpolis proporcionen una cronologia al voltant dels segles VIII i V aC²¹, mentre que els investigadors que s'aferren principalment a les evidències obtingudes dels objectes arqueològics clarament datables apareguts als jaciments proposen una cronologia d'entre els segles VII i V aC. Com es pot veure, existeix una clara coincidència en situar de forma irrevocable aquestes necròpolis dins la Primera Edat del Ferro²².

18. Vegeu BEIRÃO (1986); una actualització de tots els treballs arqueològics es pot trobar a GOMES (2014-15 i 2021) i JIMÉNEZ ÁVILA (2021).

19. DIAS *et al.* (1970); BEIRÃO (1986); RODRÍGUEZ RAMOS (2002: 86-87); GOMES (2021); JIMÉNEZ ÁVILA (2021).

20. JIMÉNEZ ÁVILA (2021: 150-51).

21. CORREIA (1993).

22. JIMÉNEZ ÁVILA (2021).

N'és un cas especial el jaciment de Neves II, on es va trobar la placa de Neves²³. Aquest document va aparèixer al terra d'una habitació excèntrica d'un edifici de funció encara dubtosa. Mentre els seus excavadors consideraren que l'edifici podria considerar-se una mena de santuari o, en certa manera, tenir una funció religiosa ben marcada, recentment se n'ha proposat un ús residencial relacionat amb l'extracció metal·lúrgica²⁴. Aquestes dues propostes es diferencien, també, en el fet de considerar el monument epigràfic usat en context primari o reutilitzat. En efecte, els excavadors i defensors del caire religiós de l'edifici consideren que el document es va trobar sense reutilitzar. En canvi, Javier Jiménez Ávila considera que, donat el caràcter «reutilitzador» de la societat de la Primera Edat del Ferro respecte els monuments epigràfics del SO, aquesta placa podria haver-se reutilitzat en la construcció de l'habitació, tal com les altres esteles, trobades en les necròpolis, foren reutilitzades com a tapes de tomba. Malgrat aquestes diferències, una qüestió en què sembla haver-hi coincidència és en la cronologia del jaciment: aquest edifici va col·lapsar i abandonar-se al segle V aC. Aquest fet ens proporciona un *terminus ante quem* més segur per a aquesta inscripció, un aspecte que podria estendre's amb facilitat a la resta d'inscripcions del SO.

A tot això, ara cal intentar contestar la pregunta més difícil: quant de temps ha passat entre l'ús primari de la inscripció i la seva reutilització? Jiménez Ávila opina que, degut al «bon» estat de conservació d'alguns monuments, com el d'Abóbada I (BEJ.06.06), l'espai de temps en la reutilització de l'estela com a tapa de tomba o com a qualsevol altre material constructiu no hauria d'haver estat gaire llarg. Això, emperò, es contradiu amb un exemple que ell mateix cita en el seu treball, que seria l'estela de Mesas do Castelinho. Aquesta estela, molt respectada en relació al camp d'escriptura, es va trobar reutilitzada com a material de construcció d'una calçada d'època romana²⁵. Si el final de l'epigrafia del SO és al 400 aC, estariem parlant d'uns tres segles de «respecte» d'aquest monument fins a la reutilització final. Un altre exemple seria el de Abóbada II (BEJ.06.07), trobada a la mateixa necròpolis que Abóbada I i que va aparèixer en bon estat pel que fa la lectura, però molt escapçada. En aquest sentit, no s'acaba d'entendre del tot l'argumentació de Jiménez Ávila. Ell decideix datar l'inici del fenomen epigràfic al 500 aC, descartant, doncs, cronologies anteriors, en base a aquest respecte pel monument reutilitzat, que indicaria un lapse de temps curt entre l'ús primari i la seva reutilització. Emperò, el fet de mutilar un document epigràfic per adaptar-lo a un altre ús no sembla *a priori* gaire respectuós, i seria un indicador d'un lapse de temps més extens (3 generacions, un segle aproximadament) entre l'ús primari i la reutilització. Com a segon indicador per a la datació de l'escriptura del sud-oest, Jiménez Ávila només té en compte els esgrafiats trobats en la costa andalusa, que proporcionen dates de ple segle VIII aC (Cabezo San Pedro) i segle VII aC (Doña Blanca)²⁶. Creiem,

23. MAIA i CORREA (1985); JIMÉNEZ ÁVILA (2021: 158).

24. JIMÉNEZ ÁVILA (2021: 157-59).

25. És cert que GUERRA (2013) indica que l'estela es va trobar una mica malmesa, sobretot pel fet d'haver estat transportada, com es podrà apreciar a la imatge corresponent.

26. Cal assenyalar, en aquest sentit, que arriba a les mateixes conclusions de RODRÍGUEZ RAMOS (2002: 86-87), ampliades per l'aparició dels esgrafiats andalusos, no inclosos en el treball de Rodríguez

en efecte, que el fet que es puguin datar els monuments epigràfics reutilitzats en necròpolis a Portugal al 500 aC ha de ser un indicador clar de la seva pertinença a l'horitzó cultural de la Primera Edat del Ferro al sud de Portugal (segles VIII-V aC). Les dates proporcionades pels esgrafiats només confirma que, en una època tan antiga, els indígenes peninsulars ja eren capaços de produir un sistema d'escriptura derivat de l'alefat fenici i adaptat a la seva llengua. Independentment de si els esgrafiats de la costa andalusa formen part de la cultura epigràfica del SO, aquesta dada objectiva proporciona evidències febaents de l'adaptació per part de pobles paleohispànics del sistema d'escriptura fenici per a representar les seves pròpies llengües. Si aquesta innovació tecnològica va arribar a pobles on l'estela era un suport molt emprat per a certs rituals d'importància social, ja siguin funeraris, religiosos, marcadors de pas, o tot a l'hora plegat, el següent pas, en certa manera obvi pel marcat caràcter de prestigi per a les elits locals que tindria el fet d'adaptar una tecnologia nova, seria canviar les representacions anepigràfiques de les esteles per la versió escrita.

2.4. La funció de l'escriptura

Arribats a aquest punt, cal plantejar-se si realment el context arqueològic de les inscripcions, l'anàlisi dels precedents peninsulars anepigràfics i la comparació amb l'epigrafia fenícia poden proporcionar-nos resultats definitius per a donar resposta a la pregunta següent: per a què s'emprava l'escriptura en la cultura epigràfica del SO? Tradicionalment, s'ha considerat que les esteles epigràfiques del SO tindrien una funció funerària²⁷. Amb les dades que s'han exposat fins ara, allò que tenim clar és el següent:

- Els monuments dels quals s'ha documentat context arqueològic apareixen reutilitzats principalment en àmbit funerari, però, ni hem d'oblidar la reutilització romana de l'estela de Mesas do Castelinho, ni tampoc podem descartar que la placa de Neves fos una reutilització constructiva en un context no funerari.
- L'epigrafia del SO presenta unes seqüències de mots de caràcter formulari, que ens recorda al que presenten les inscripcions funeràries de cultures epigràfiques millor conegudes, com la grega i la romana.
- Els monuments anepigràfics peninsulars anteriors a l'epigrafia del SO plantegen problemes seriosos d'interpretació, sobretot en relació a la seva funció, ja que semblen manifestacions culturals «polivalents» de la societat que els creà.

Amb tot això, sembla difícil ser tan optimista com alguns investigadors anteriors, que assignen amb molta convicció una funció majoritàriament o exclusi-

Ramos perquè encara no s'havien trobat. Ara bé, l'adscripció d'aquests esgrafiats a la cultura epigràfica del SO es pot posar fàcilment en dubte.

27. Vegeu la discussió i els arguments a RODRÍGUEZ RAMOS (2002: 87-89), HOZ (2010: 478-80), MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 231-38).

vament funerària als monuments amb epigrafia del SO²⁸. En primer lloc, pensem que el fet que la majoria d'inscripcions es relacionin amb reutilitzacions en contextos clarament funeraris no és motiu suficient per afirmar que la funció primària del document era funerària. En segon lloc, el caràcter formulari de l'epigrafia del SO no indica, *per se*, una relació amb el món funerari. Una anàlisi superficial de l'epigrafia votiva o honorífica romana també palesa aquesta «formularitat» (mateixos verbs, mateixa sintaxi, etc.). Finalment, ja s'ha vist que les esteles anepigràfiques podien tenir una funció diversa i, al mateix temps, l'epigrafia practicada pels fenicis també coneixia diverses funcions per a l'escriptura sobre pedra. En conclusió, malgrat que la hipòtesi que considera les esteles epigràfiques del SO com a monuments funeraris és molt atractiva i, el més important, no sembla haver-hi indicis feaents que en descartin aquesta funció, cal considerar també que, probablement, l'escriptura al SO de la península Ibèrica durant la Primera Edat del Ferro podria haver tingut multifunció i no haver-se especialitzat exclusivament en l'àmbit funerari. En aquest sentit, les proves més evidents serien tres: la multifunció de les esteles anepigràfiques, la de l'epigrafia fenícia i, per últim, l'absència de l'anomenada «fórmula» en determinats epígrafs del SO, tal com veurem a continuació.

3. Els suports de l'epigrafia del SO

La cultura epigràfica del SO ens ha arribat principalment inscrita sobre pedra. Si es va usar l'escriptura en suports tous, ara per ara ens és desconegut. Pel que fa l'epigrafia sobre pedra o, com la va anomenar recentment Rodríguez Ramos, monumental²⁹, l'estela destaca com a suport més emprat. Ara bé, no n'era l'únic. En efecte, tenim un percentatge rellevant de monuments que semblen no correspondre's amb l'estela. Com que la via lingüística per identificar la funció del suport està tancada, no podem relacionar ni les esteles ni els altres monuments amb una proposta més acurada de classificació. Per això s'ha decidit classificar els monuments sobre pedra en esteles o plaques, per fer servir un mot de caràcter genèric i d'ús en el llenguatge relacionat amb l'epigrafia del SO. A més, també s'inclouran els esgrafiats sobre ceràmica que, ben sovint, han estat oblidats o deixats al marge de la investigació sobre la funció de l'escriptura en la cultura epigràfica que la practicà.

3.1. Les esteles

L'estela és, amb molt, el suport epigràfic més emprat en la cultura epigràfica del SO. Tenint en compte que moltes troballes han aparegut escapçades i, per tant, no podem assegurar completament quin tipus de suport es tracta, per sort l'espai inferior deixat sense escriptura molt sovint s'ha conservat i és un bon indicador

28. UNTERMANN i WODKO (1997: 132-136); RODRÍGUEZ RAMOS (2002: 86-89); Hoz (2010: 478-80); JIMÉNEZ ÁVILA (2021).

29. RODRÍGUEZ RAMOS (2015).

per a considerar un monument com a estela o no. En general la tipologia és clara: l'escriptura flueix en espiral, de dreta a esquerra. Malgrat les clares excepcions, l'epigrafia del SO és força regular i això ha dut a molts investigadors a pensar en un única funció per a l'escriptura.

Ara bé, tenint en compte que un dels arguments per a mantenir una funció única per a l'escriptura del SO és el seu caràcter formulari, també caldria demanar-se quin paper jugaria l'escriptura en els pocs, però existents, documents en què no apareix la «fórmula». En aquest sentit, cal proposar una nova via de treball que podria ser considerar que, tot i no entendre encara la llengua que s'amaga sota l'epigrafia del SO, la diferència dels mots que apareixen i també dels suports emprats, podrien indicar, també, una funció diferent per a l'escriptura.

Abans, però, cal recordar que l'anomenada «fórmula» consta d'un mínim, $\eta\omicron\lambda\alpha\eta$, transcrit generalment com a *naṛkēn*, que apareix amb claredat a 36 documents epigràfics. Tenint en compte que la gran majoria de l'epigrafia del SO està incompleta, és a dir, que només conservem fragments més o menys extensos de les inscripcions, he agafat una petita mostra d'inscripcions, les úniques que

Figura 4. Esteles del SO. A l'esquerra l'estela d'Abóbada I. A la dreta, la de Mesas do Castelinho

Font: fotografies pròpies.

hem conservat completes, unes tretze³⁰. D'aquestes tretze inscripcions, precisament dotze són esteles i contenen la «fórmula», tot i que no totes ni en la mateixa posició ni amb els mateixos signes, però sí que hi apareix el mínim, *na'k'en*.

Certament, malgrat que la majoria de documents epigràfics que han arribat als nostres dies han aparegut escapçats i bastant malmesos, les dades que actualment posseïm ens porten a concloure que les esteles del SO podrien tenir una mateixa funció totes elles, fins que aparegui un document que ens demostrï el contrari.

Ara bé, és necessari que aquesta funció sigui la funerària? El fet de trobar-se reaprofitades en necròpolis i el fet que —no cal oblidar-ho— molta de l'epigrafia conservada de totes les cultures antigues evidencia una gran rellevància de la funció funerària de l'escritura per a aquestes cultures porten a la conclusió molt plausible que també en el cas de les esteles del SO la funció predominant d'aquest tipus de documents també ho fos. Sigui com sigui, cal igualment mantenir el dubte i pensar que tenim evidències suficients per a considerar la possibilitat d'una multifunció de l'escritura en la cultura epigràfica del SO, atès que existeix un grup de monuments que no serien esteles i que s'anomenen tradicionalment «plaques».

3.2. Les plaques

A banda de les esteles, també tenim constància de monuments epigràfics del SO en un altre suport, les plaques³¹. Actualment sembla que tenim uns set documents epigràfics que clarament no serien esteles, sobretot per la mida, i alguns altres amb una adscripció dubtosa a un suport en concret. En efecte, sembla evident que, enfront de les esteles, col·locades en posició vertical, clavades al terra, i amb una monumentalitat evident per les seves mides, la placa, més petita, més estreta i sense espai per anar clavada a terra, hauria de tenir una funció diferent. Tal com es veurà a continuació, en contra d'allò que passa amb les esteles epigràfiques del SO, les plaques no semblen mantenir una uniformitat tan marcada i això porta a pensar en usos diferents de l'escritura.

Del conjunt de plaques, dos dels monuments segurament més destacables serien les plaques dobles d'Espanca (BEJ.05.03) i Fonte Santa III (BEJ.04.04). La placa d'Espanca és un monument paleohispànic excepcional. Es tracta d'un signari complet de 27 signes, reduplicat, escrit per dues mans diferents. Inicialment es va considerar que es tractava d'un exercici d'escritura, en què la primera mà (la superior) corresponia al mestre i la segona (la inferior i més maldestre) a l'aprenent³². Ara bé, aquest tipus de documents són infreqüents en l'antiguitat, ja que les pràctiques d'escritura s'acostumen a dur a terme en suports tous. Per tant, una interpretació

30. BEJ.04.01; BEJ.04.12; BEJ.04.16; BEJ.05.03; BEJ.06.01; BEJ.06.02; BEJ.06.06; BEJ.06.13; FAR.02.01; FAR.02.02; FAR.02.05; FAR.03.06; FAR.04.05; CC.05.01 i SE.01.01. D'aquestes, la d'Almoquí (CC.05.01) podria no ser una estela, sinó una placa; la d'Alcalà del Río (SE.01.01) podria no pertànyer a la cultura epigràfica del SO. Per últim, la placa d'Espanca (BEJ.05.03) seria una placa amb un signari i no l'he inclòs en aquesta selecció.

31. BEJ.02.01; BEJ.04.06; BEJ.04.07; BEJ.05.02; BEJ.05.03; FAR.04.07 i la ja esmentada com a probable placa CC.05.01.

32. CORREA (1993).

Figura 5. Placa d'Espanca

Font: fotografia pròpia.

potser més raonable seria considerar la placa més aviat un ritual de tipus màgic, on potser dos *deuouentes*, representants de la comunitat, l'un amb més traça que l'altre, van oferir el document a les divinitats amb un alfabet complet³³. Un últim aspecte sobre el document, encara que aquest no seria l'espai per a fer-ne el comentari, és que el signari no acaba de correspondre's completament amb l'epigrafia del SO, fet que també ha sigut objecte de controvèrsia entre els investigadors³⁴. La majoria dels investigadors, entre els quals m'incloc, no accepta la inclusió d'aquest document dins la cultura epigràfica del sud-oest. Tot i així, pel fet d'haver-se tro-

33. MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 234-35).

34. Tradicionalment s'ha considerat aquest monument com un estadi previ a l'epigrafia del SO i representaria, doncs, el signari paleohispànic original, el primer, relacionat amb la cultura tartèssica (CORREA, 1993 i HOZ, 2010: 514-17, entre d'altres). D'una forma més raonada, FERRER I JANÉ (2020 i 2021) i RODRÍGUEZ RAMOS (2022a, amb bibliografia seva anterior) han argumentat la possibilitat de més d'una cultura epigràfica en la zona meridional de la península Ibèrica, encara per definir degut a les escasses restes epigràfiques trobades. El signari d'Espanca i el paral·lel corresponent, l'*ostrakon* de Villasviejas del Tamuja (CC.04.03; FERRER I JANÉ, 2017), serien representants d'una altra cultura epigràfica, posterior a la del SO. Ara bé, la nova troballa d'una inscripció del SO on apareix clarament un signe (𐌂), que fins aleshores no s'havia trobat a cap inscripció del SO però que sí que apareixia al d'Espanca (GUERRA, BARROS i CORTES, 2021: 142-46), convida a reflexionar de nou sobre la relació entre Espanca, l'escriptura del SO i les escriptures epicòriques meridionals.

Figura 6. Inscripció de Fonte Santa III. La fotografia superior correspon a la cara A, la inferior a la B

Font: fotografia pròpia.

bat en el nucli de la zona geogràfica on es desenvolupà aquesta cultura epigràfica tots els catàlegs d'inscripcions l'inclouen i l'estudi d'aquesta peça ha d'anar unit amb el de l'epigrafia del sud-oest.

La inscripció Fonte Santa III (BEJ.04.04) presenta unes característiques clarament diferents a la placa d'Espanca. Es tracta d'una inscripció sobre pedra local, allargada, de $(36) \times (8) \times 5,75$ cm, i incompleta, en la qual hom hi pot llegir la mateixa sèrie de signes per les dues cares. La traça diferent a l'hora d'escriure en una cara i a l'altra indica que el text podria haver estat gravat per dues mans diferents, una més hàbil que no pas l'altra, tal com passa amb el signari d'Espanca. El text de la cara A, més complet i més llegible, corre d'esquerra a dreta, fet no molt habitual a l'escriptura del SO, i els signes a vegades semblen enllaçats entre si per la part inferior. En una reflexió anterior vaig proposar que l'escrivà estaria llegint els signes inscrits prèviament en un suport tou, fet pel qual va copiar igualment les lligadures entre els signes³⁵. Evidentment no tenim ni rastre de l'anomenada «fòrmula», però aquesta dada podria ser a causa de l'estat fragmentari de la inscripció. Malgrat això, la forma del monument i les seqüències de signes que hi apareixen semblen indicar més aviat l'existència d'un suport diferent de l'estela que no pas una estela fragmentària. L'escàs gruix del suport, l'absència de pautat, la direcció de l'escriptura i la gravació de la mateixa seqüència de signes a les dues cares del monument són motius febaents per tal d'afirmar la funció diferent d'aquest suport epigràfic, encara que ignorem quina era.

La placa de Neves (BEJ.05.02) és un altre document epigràfic rellevant per la seva peculiaritat, ja que, tal com passa amb les esteles, desconeixem la majo-

35. MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 290).

Figura 7. Placa de Neves
Font: fotografia pròpia.

ria dels contextos arqueològics de les plaques. N'és una excepció aquesta placa, trobada en un context precís i, segurament, sense reutilitzar. Sembla que la placa penjaria d'una de les parets de l'habitació de la sala en què es va trobar. La qüestió més difícil és, doncs, discernir entre si les habitacions pertanyien a un habitatge privat o si el context de l'edifici era religiós. En qualsevol cas, l'absència de la «fórmula» (malgrat que el text és fragmentari i no es conserva tota la inscripció) també seria un indicador d'una funció diferent a la de les esteles i, per tant, justificaria un possible ús de l'escriptura monumental en un context més privat i/o religiós. Es tracta d'una placa fragmentada, les circumstàncies de la troballa de la qual ja s'han comentat anteriorment. Aquesta placa presenta, en comparació amb la resta d'epígrafs del SO, una direcció caòtica, i sovint hom es pregunta fins a quin punt la reconstrucció dels fragments ha estat l'adequada.³⁶ En general, seguint o no la lectura tradicional de la inscripció, clarament es veu que als fragments conservats no apareix rastre de la «fórmula» i, per tant podríem arribar a la conclusió que aquest monument no tindria la mateixa funció que les esteles. Hi ha diversos altres motius a favor d'aquesta interpretació: primerament el suport —la placa—, diferent a l'estela; en segon lloc, l'absència de «fórmula»;

36. Vegeu-ne un comentari a MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 330-34).

després, el seu context arqueològic. Certament, els excavadors van afirmar que la placa de Neves seria un dels únics monuments epigràfics del SO que ens hauria arribat en el seu context primari i no seria, doncs, una reutilització posterior. Per als excavadors, l'habitació on es va trobar la placa pertanyia a un complex habitacional la funció del qual encara avui en dia sembla estar en dubte, entre la religiosa i la privada. En qualsevol cas, el fet de no haver-se trobat en la necròpolis n'exclouria la funció funerària.

3.3. Ceràmica i esgrafiats

Canviant el material del suport, la cultura epigràfica del SO també va realitzar mostres d'escriptura sobre ceràmica. Es tracta, en efecte, dels testimonis d'escriptura més breus i difícils d'interpretar. La majoria de testimonis presenten pocs signes i apareixen escapçats. Amb la poca varietat de documentació sobre ceràmica que posseïm actualment, és molt difícil establir una funció més acurada que no pas aquella que tradicionalment s'associa als fragments ceràmics trobats en altres cultures epigràfiques com la ibèrica o la romana (noms personals, pràctiques d'escriptura, epigrafia religiosa, etc.).

Altres autors han presentat com a exemples antics d'escriptura del SO els esgrafiats del Cabezo de San Pedro i del Castillo de Doña Blanca. Aquests, emperò, s'han trobat fora de l'àmbit geogràfic de l'escriptura del SO i, a més, l'absència de redundància podria ser un argument a favor de considerar que aquests documents no pertanyen formalment a la mateixa epigrafia del SO³⁷.

Coneixem, però, esgrafiats sobre ceràmica que sí que semblen pertànyer amb claredat a la cultura epigràfica del SO. A banda dels ja coneguts esgrafiats de Medellín, publicats arran de les excavacions de Martín Almagro-Gorbea³⁸ i que, sobretot els més llargs, presenten alguns problemes d'interpretació rellevants, m'agradaria centrar-me en el recentment trobat esgrafiat de Salvaterra de Magos, de només dos signes. La peculiaritat d'aquest esgrafiat sobre ceràmica és el fet que presenta redundància vocàlica, fet rar en l'epigrafia sobre ceràmica. A banda d'aquest fet, i que la seqüència *ʔi* és freqüent en la llengua del SO, es pot assegurar amb una certa seguretat que pertany a la cultura epigràfica del SO.

Un altre esgrafiat interessant és el trobat a Abul, que conserva només cinc signes. Malgrat les interpretacions que el consideren una mostra d'escriptura fenícia, José Antonio Correa va demostrar amb evidències que podria tractar-se d'una mostra d'escriptura paleohispànica. Un dels arguments més clars a favor d'aquesta identificació és que, tal com passa amb l'esgrafiat anterior, també presenta redundància vocàlica, fet indicatiu d'aquesta cultura epigràfica³⁹.

37. Per als esgrafiats de Doña Blanca, veure CORREA i ZAMORA (2008). Per als de Huelva, CORREA i TOSCANO (2014).

38. ALMAGRO GORBEA (2004). Considerem aquests esgrafiats pertanyents a la cultura epigràfica del SO per raons geogràfiques i també cronològiques, malgrat la manca de redundància dels grafitos. Vegeu MUÑOZ CUADRILLERO (2023: 533-36).

39. CORREA (2011). D'altra banda, SZNYCER (2001) considera l'esgrafiat com a fenici.

Figura 8. Esgrafiat de Salvaterra de Magos
Font: RODRIGUES *et al.* (2020).

Figura 9. Calc de l'esgrafiat d'Abul
Font: CORREA (2011).

El tercer esgrafiat és el trobat a Moura (BEJ.08.02), que consta de cinc signes llegibles i presenta restes de dos més. Aquest esgrafiat sembla no presentar redundància, ja que s'ha llegit tradicionalment de dreta a esquerra per la direcció dels signes, però si es llegís en direcció contrària sí que hi apareixeria el segment redundant $b^a a^{40}$. A favor d'una lectura contrària a la direcció dels signes seria la fórmula lingüística que hi apareix, molt semblant a l'anomenada «fórmula» de

40. GUERRA (2013).

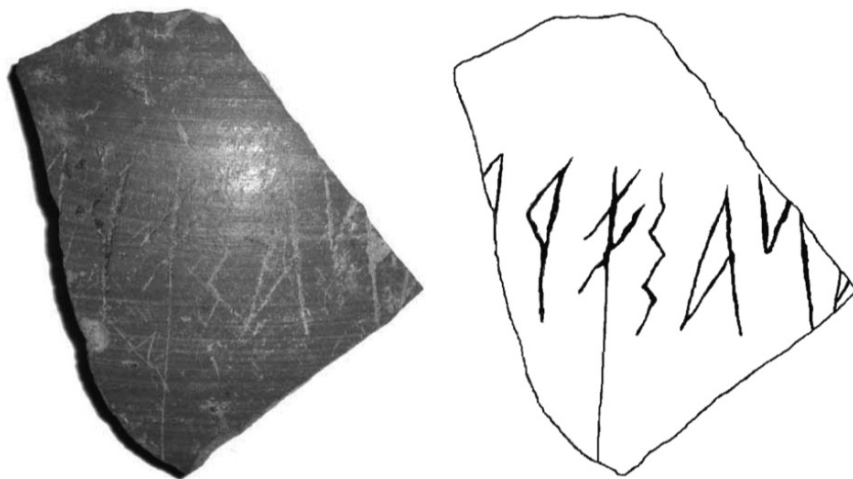

Figura 10. Esgrafiats de Moura amb el seu calc al costat, segons GUERRA (2013, fig. 4-5)

l'escritura del sud-oest (*[^{te}e]rob^aa[re]na...*). En qualsevol cas, sigui quina sigui la lectura adoptada, és l'esgrafiats que trobem més relacionat geogràficament amb el nucli de la cultura epigràfica del sud-oest i, per tant, sembla no haver-hi tants dubtes sobre la seva adscripció epigràfica.

Així doncs, malgrat que els esgrafiats en si mateixos ens proporcionen poca informació a causa del nostre desconeixement sobre la llengua del SO, cal considerar el fet que, a banda de les inscripcions monumentals sobre pedra, majoritàriament en forma d'estela, la cultura epigràfica del SO presenta un *corpus* d'esgrafiats gens menyspreable i que ens indicaria que la *literacy* no seria exclusiva de monuments «funeraris» sobre pedra, sinó que s'empraria l'escritura per a altres funcions probablement d'un àmbit més privat i personal.

4. Recapitulació

En definitiva, s'ha vist clarament com el context arqueològic de les inscripcions del SO no és del tot fiable, atès que totes les troballes realitzades en necròpolis de la Primera Edat del Ferro són clarament reutilitzacions. Si hom vol esbrinar per quin motiu la societat del SO de la península Ibèrica va practicar l'escritura a la Primera Edat del Ferro, no hi ha més opció que realitzar una anàlisi comparativa dels precedents anepigràfics peninsulars i dels hàbits epigràfics fenicis, cultura que va traspasar l'escritura a la península Ibèrica.

Segons els antecedents peninsulars, tampoc s'hi troba cap dada fefaent que faci decantar-se per una funció exclusiva. Titllades sovint de funeràries, de marcadors de pas, o de religioses —o de tot a la vegada—, no aporten *a priori* una solució, o almenys no pas una de senzilla. D'altra banda, els hàbits epigràfics fenicis són

ben diversos. Sobre pedra, el més preponderant és, sens dubte, el funerari, si més no al seu territori nuclear. Ara bé, els fenicis d'ultramar van desenvolupar hàbits epigràfics híbrids, com les famoses esteles de Nora i de Killamuwa, adaptats potser a les societats autòctones amb les quals convivia. Un cas ben representatiu seria l'estela funerària de Lisboa, que no només demostra la presència d'epigrafia fenícia antiga a la vessant atlàntica de la península Ibèrica, sinó que, a més, evidencia que els fenicis establerts a la península usarien l'escriptura amb finalitat funerària. El fet que els editors de la inscripció creguin que qui va fer gravar aquesta làpida va ser un autòcton seria un argument a favor de considerar que aquest hàbit l'hauria après de la cultura epigràfica fenícia.

Centrant-nos més en l'anàlisi interna dels monuments pertanyents a la cultura epigràfica del SO, hom sembla trobar-se igualment en un atzucac. En efecte, la majoria de documents no només apareixen reutilitzats o descontextualitzats arqueològicament, sinó que també incomplets i alguns molt malmesos. A banda dels evidents problemes de lectura de les inscripcions que això genera, el fet que conservem només 13 monuments complets implica que les evidències sobre aspectes tan rellevants com el suport i la funció de l'escriptura passin desapercibudes a les mirades dels investigadors. D'aquests, dotze són esteles i presenten l'anomenada «fórmula», relacionada sovint amb el món funerari. La primera conclusió a la qual hom arriba, doncs, seria que no hi ha motius per descartar que les esteles amb epigrafia del SO fossin funeràries. El fet, però, que la llengua no estigui desxifrada convida a prendre's aquesta primera conclusió amb prudència i a esperar noves evidències que demostrin o desmenteixin tals afirmacions.

Un dels punts principals d'aquest treball era destacar que, a banda de l'epigrafia monumental, va existir a la cultura epigràfica del sud-oest una tradició paral·lela sobre pedra, en un suport més petit i estret que no pas l'estela, i també sobre ceràmica. Els primers, que anomenem plaques, semblen presentar una tipologia molt diversa. Aquí s'ha vist els testimonis més monumentals, com la placa d'Espanca, un signari escrit dues vegades en la part superior d'una placa d'esquist local, la placa de Fonte Santa III, una pedra més gran i gruixuda que la resta, però amb unes característiques formals que l'allunyen clarament de les esteles. Per últim, la placa de Neves, un document trobat possiblement *in situ*, amb un context arqueològic primari i en cap cas relacionat amb una necròpolis.

A totes aquestes plaques cal afegir-hi els esgrafats, de tots els quals hem triat els que geogràficament i epigràfica s'adiuen de manera clara amb la cultura epigràfica del SO. Malgrat que des del punt de vista lingüístic no podem esbrinar gran cosa d'aquests esgrafats, es pot concloure també que, per força, la funció era diferent de la de l'epigrafia monumental sobre pedra, segurament no amb una finalitat pública, sinó relacionada amb l'àmbit privat o comercial.

Com, doncs, practicava l'escriptura la cultura epigràfica del sud-oest? La resposta a aquesta pregunta sembla ser, en conclusió, que hi havia una certa preferència per la monumentalitat, per la pedra i, sobretot, per usar l'estela com a suport epigràfic. Però no cal deixar de banda les cada vegada més nombroses troballes que indiquen que la cultura epigràfica del SO anava més enllà de l'estela, emprant l'escriptura per a d'altres funcions, bé sobre pedra, bé sobre ceràmica.

Per quin motiu usaven l'escritura? Aquesta pregunta, amb una llengua encara sense desxifrar, avui en dia és impossible de respondre. Ara bé, podem concloure categòricament que, sense cap mena de dubte, l'escritura al sud-oest de la península Ibèrica durant la Primera Edat del Ferro no només estava adscrita a un únic àmbit, ja sigui funerari o honorífic o votiu, sinó que tenia diverses funcions i que aquestes estaven molt relacionades amb el suport que s'emprava per escriure.

Referències bibliogràfiques

- ALMAGRO GORBEA, M. (2004). «Inscripciones y grafitos tartésicos de la necrópolis orientalizante de Medellín». *Paleohispanica* 4, p. 13-44.
- AUBET, M.E. (2009). *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- BEIRÃO, C. de Mello (1986). *Une civilisation protohistorique du sud du Portugal (1er Âge du Fer)*. Paris: De Boccard.
- BEIRÃO, C. de Mello; GOMES, M. Valera (1985). «Grafitos da Idade do Ferro do Centro e Sul de Portugal». A HOZ, J. de (ed.). *Actas del III Coloquio sobre lenguas y culturas Paleohispanicas (Lisboa, 5-8 de noviembre de 1980)*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, p. 465-99.
- CELESTINO, S. (2001). *Estelas de guerrero y estelas diademadas. La precolonización y formación del mundo tartésico*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- CORREA, J.A. (1993). «El signario de Espanca (Castro Verde) y la escritura tartésica». A UNTERMANN, J.; VILLAR, F. (eds.). *Lengua y Cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica (Colonia, 25-28 de noviembre de 1989)*. Salamanca: Universidad de Salamanca, p. 521-62.
- (2011). «La leyenda indígena de las monedas de Salacia y el grafito de Abul (Alcácer do Sal, Setúbal)». A CARDOSO, J.L.; ALMAGRO-GORBEA, M. (eds.). *Lucius Cornelius Bocchus, escritor lusitano da Idade de Prata da literatura latina*. Lisboa-Madrid: Academia portuguesa da História - Real Academia de la Historia, p. 103-12.
- CORREA, J.A.; TOSCANO, C. (2014). «Grafitos tartesios hallados en Niebla (Huelva) y su contexto arqueológico». *Onoba* 2, p. 45-54.
<<https://doi.org/10.33776/onoba.v0i2.2408>>
- CORREA J.A.; ZAMORA, J.A. (2008). «Un grafito tartesio hallado en el yacimiento del castillo de Doña Blanca (puerto de Santa María, Cádiz)». *ActPal* X, p. 179-96.
- CORREA, J.A.; GUERRA, A. (2019). «The Epigraphic and Linguistic Situation in the South-West of the Iberian Peninsula». A SINNER, A.G.; VELAZA, J. (eds). *Paleohispanic Languages and Epigraphies*. Oxford: Oxford University Press, p. 109-37.
<<https://doi.org/10.1093/oso/9780198790822.003.0005>>
- CORREIA, V.H. (1993). «As necrópoles da Idade do Ferro do Sul de Portugal: arquitectura rituais». A OLIVEIRA JORGE, S. (coord.). *I Congresso de Arqueologia Peninsular (Porto, 12-18 de Outubro de 1993)*. Porto: Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia, p. 351-70.
- DIAS, M.M. Alves; BEIRÃO, C. de Mello; COELHO, L. (1970). «Duas Necrópoles da idade do Ferro no Baixo Alentejo: Ourique». *O Arqueólogo Português* III/4, p. 175-219.
- DÍAZ-GUARDAMINO, M. (2010). *Las estelas decoradas en la prehistoria de la Península Ibérica*. Madrid: Universidad Complutense [Tesi doctoral].
<<https://hdl.handle.net/20.500.14352/47389>>

- FERRER I JANÉ, J. (2016). «Una aproximació quantitativa a l'anàlisi de l'escriptura del sud-oest». *Paleohispanica* 16, p. 39-79.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v0i16.25>>
- (2017). «El abecedario paleohispánico meridional del *ostrakon* de Villasviejas del Tamuja (Botija, Cáceres)». A HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F.; MARTÍN BRAVO, A.M. (eds.). *Las Necrópolis de El Romazal y el Conjunto Arqueológico de Villasviejas del Tamuja (Cáceres)*. Cáceres: La Ergástula Ediciones, p. 433-47.
- (2020). «Las escrituras epicóricas de la Península Ibérica». *Paleohispanica* 20, p. 969-1016.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v0i20.385>>
- (2021). «La escritura turdetana en el contexto de las escrituras paleohispánicas». A MONCUNILL, N.; RAMÍREZ-SÁNCHEZ, M. (eds.). *Aprender la escritura, olvidar la escritura. Nuevas perspectivas sobre la historia de la escritura en el Occidente romano*. Vitoria-Gazteiz: UPV-EHU, p. 67-94.
- GALÁN DOMINGO, E. (1993). *Estelas, paisaje y territorio en el bronce final del suroeste de la Península Ibérica*. Madrid: Editorial Complutense.
- GOMES, F. (2014-15). «O mundo funerário da I Idade do Ferro no Sul do actual território português: notas para uma síntese». *Arqueologia & história* 66-67, p. 42-67.
<http://museuarqueologicodecarmo.pt/publicacoes/arqueologia_historia/serie_13/Vol_66_67/AH_vol66-67.pdf>
- (2021). «Reflexiones sobre escritura, identidad(es) y memoria(s) en la I Edad del Hierro del sur de Portugal». *Paleohispanica* 21, p. 95-125.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v21i0.402>>
- GUERRA, A. (2013). «Algumas questões sobre as escritas pré-romanas do sudoeste hispânico». *ActPal* XI, p. 323-45.
- GUERRA, A.; BARROS, P.; CORTES, R. (2021). «El proyecto ESTELA y sus resultados más recientes». *Paleohispanica* 21, p. 127-48.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v21i0.424>>
- HOZ, J. de (2010). *Historia lingüística de la Península Ibérica en la antigüedad. (I) Preliminares y mundo meridional prerromano*. Madrid: CSIC.
- JIMÉNEZ ÁVILA, J. (2021). «El contexto arqueológico de la escritura paleohispánica del suroeste peninsular». *Paleohispanica* 21, p. 149-88.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v21i0.408>>
- LUJÁN, E. (2021). «La lengua de las inscripciones del Sudoeste: estado de la cuestión». *Paleohispanica* 21, p. 189-217.
<<https://doi.org/10.36707/palaeohispanica.v21i0.434>>
- MAIA, M. (2016). «Turdetânia um Estado Centralizado ou um Estado Tribal». *Cuadernos do Museu da Lucerna* 2, p. 241-55.
- MAIA, M.; CORREA, J.A. (1985). «Inscripción en escritura tartesia hallada en Neves y su contexto arqueológico». *Habis* 16, p. 243-74.
- MEDEROS, A. (2021). «El santuario fenicio de la calle Méndez Núñez-plaza de las Monjas (Huelva, España) y el inicio de los asentamientos fenicios en la península Ibérica». *Saguntum* 53, p. 35-57.
<<https://doi.org/10.7203/sagvntvm.53.20784>>
- MUÑOZ CUADRILLERO, D. (2023). *Estudis sobre el corpus d'inscripcions del sud-oest de la península Ibérica*. Barcelona: Universitat de Barcelona [Tesi doctoral].
<<http://hdl.handle.net/10803/690265>>
- (en prensa). *Autoctonisme i innovació en les esteles del sud-oest. Una visió des de l'epigrafia comparada*. Roma: Armarium, Scienze e Lettere.

- NETO, N.; RABELO, P.; RIBEIRO, R.A.; ROCHA, M.; ZAMORA, J.A. (2016). «Uma inscrição lapidar fenícia em Lisboa». *RPA* 19, p. 123-28.
- NIVEAU DE VILLEDARY I MARIÑAS, A.M. (2019). «La etapa arcaica de la Ciudad fenícia de Gadir». *Lucentum* 38, p. 111-38.
<<https://doi.org/10.14198/lvcentvm2019.38.05>>
- (2020). «La Gadir arcaica: cronología, topografía y morfología urbana». A CASTRO, J.L. (ed.). *Entre Útica y Gadir: navegación y colonización fenicia en el Mediterráneo Occidental a comienzos del I Milenio*. Cadis: Comares Editores, p. 315-52.
- PUECH, É. (2020). «La stele et le fragment phéniciens de Nora en Sardaigne et Tarsis». A CELESTINO, S.; RODRÍGUEZ, E. (eds.). *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo. IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos*. Mérida: Instituto de Arqueología de Mérida, p. 317-26.
- RODRIGUES, M.; PIMENTA, J.; DE SOUSA, E.; MENDES, H.; ARRUDA, A.M. (2020). «A cerâmica cinzenta de Porto do Sabugueiro (Salvatera de Magos, Portugal)». *Cira-Arqueologia* 7, p. 34-59.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002). «Las inscripciones sudlusitano-tartésias; su función, lengua y contexto socioeconómico». *Complutum* 13, p. 85-95.
- (2015). «De nuevo sobre la lectura de la escritura monumental tartésia o sudlusitana». *Veleia* 32, p. 125-50.
<<https://doi.org/10.1387/veleia.14983>>
- (2022a). «Entre Tartésios y Bastetanos: cuestiones de la epigrafía paleohistórica del sur de España». *REAL* 3, p. 97-126.
- (2022b). «Nuevas perspectivas en el análisis de las inscripciones tartésias». *Astarté. Estudios del Oriente Próximo y el Mediterráneo* 5, p. 125-60.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO, V.; GALINDO SAN JOSÉ, L.; JUZGADO NAVARRO, M.; BELMONTE MARÍN, J.A. (2018). «La Rebanadilla, santuario litoral fenicio en el sur de la península Ibérica». A BOTTO, M. (ed.). *De Huelva a Malaka: los fenicios en Andalucía a la luz de los descubrimientos más recientes*. Roma: CNR Edizioni, p. 305-23.
- SÁNCHEZ SÁNCHEZ-MORENO, V.; GALINDO SAN JOSÉ, L.; JUZGADO NAVARRO, M. (2020). «El santuario fenicio de La Rebanadilla». A CASTRO, J.L. (ed.). *Entre Útica y Gadir: navegación y colonización fenicia en el Mediterráneo Occidental a comienzos del I Milenio*. Cádiz: Comares Editores, p. 189-200.
- SZNYCER, M. (2001). «Une ancienne inscription phénicienne découverte à Abul (Portugal)». *Semitica* 50, p. 226-28.
- TEJERA GASPAS, A.; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, J. (2012). *Los dioses de los tartésios*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- TEJERA GASPAS, A.; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, J.; RODRÍGUEZ PESTANA, M. (2006). «Las estelas tartésicas: ¿Losas sepulcrales, marcadores étnicos o representación de divinidades guerreras?». *SPAL* 15, p. 149-65.
<<https://doi.org/10.12795/spal.2006.i15.07>>
- UNTERMANN, J.; WODKO, D. (1997). *Monumenta linguarum hispanicarum. Band IV. Die Tartessischen Inschriften. Die Keltibersichen Inschriften*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- VALÉRIO, M. (2016). «Reflexões sobre a origem e formação da escrita paleo-hispânica do Sudoeste e o seu lugar na História dos sistemas de escrita». *Paleohispanica* 16, p. 115-51.
<<https://doi.org/10.36707/paleohispanica.v0i16.28>>